

Ret og rimeligt

- forbrydelse og straf på enevældens tid

N a t i o n a l m u s e e t

Ret og rimeligt – forbrydelse og straf på enevældens tid

Den 16. september 1744 kom den sjællandske møller Jens Hansen for retten. Han havde været sin kone utro og stod nu anklaget for hor. Hele tre gange havde han haft sex uden for ægteskab. Anklageren ridefoged Jacob Jæger havde gode kort på hånden. Der var konkrete beviser i sagen, og to præster havde skrevet under på, at Jens Hansen var skyldig. I første omgang lød dommen på halshugning. Sagen røg dog videre til Højesteret, og Jens Hansen blev indsat i arresthuset i København. Den 18. juni 1745 fik han

sin endelige dom. Et flertal i Højesteret mente ikke, at den sjællandske møller skulle henrettes. Det ene tilfælde af hor var nemlig sket, mens Jens Hansen var soldat. Dødsdommen blev derfor ændret til seks års strafarbejde. Nogle ville mene, at det var billigt sluppet, men havde Jens Hansen levet i dag, havde hans situation været helt anderledes. I dagens Danmark får man hverken strafarbejde, henrettelse eller bøde for hor. Langt de fleste danskere mener nemlig, at sex og hor hører privatlivet til. Sådan var det ikke i 1700-tallet.

Dette hæfte handler om straffesystemet i Danmark fra enevældens indførelse i 1660 til midten af 1800-tallet. Det var en tid, hvor blodige og makabre henrettelser blev brugt til både at belære og underholde den brede befolkning. Tyve blev brændmærket og fik afhugget fingre eller hele hånden. Folk kunne også blive dømt til "at miste huden", det vil sige at blive pisket. Men det var også en tid, hvor man langsomt begyndte at ændre syn på forbryderne og på de hårde straffemetoder.

Hver tid og hver kultur har sin opfattelse af, hvad der er rigtigt og forkert – ret og rimeligt. Gennem tiden har vi ændret vores holdning til, hvordan vi straffer, og hvad vi straffer for. I dag kan vi godt undre os over fortidens hårde fysiske straffe. Folk i 1700-tallet så dog ikke noget underligt i, at man pinte forbrydere eller henrettede dem med en økse. For dem var det ganske almindeligt. Måden, et samfund straffer på, fortæller meget om de normer, der findes i en bestemt tid. Historien kan måske derfor få os til at tænke over, hvad vi selv mener er normalt. Den kan også hjælpe os med at sætte spørgsmålstegn ved, hvad vi synes er rigtigt eller forkert. Hvorfor gjorde man sådan dengang, og hvad gør vi i dag?

Pisk ved byens kag var en straf, der ramte den dømte med både smerte og skam. Bøddelen svang piskene over den dømte, der ved den behandling mistede sin ære.

På Nytorv i København stod byens skafot, hvor forbrydere blev straffet offentligt.

For Gud og kongen

I 1660 blev enevælden indført i Danmark, og i Kongeloven fra 1665 blev det slået fast, at retten til tronen var arvelig. Kongen havde den suveræne magt. Den enevældige konge var konge af Guds nåde, og kun Gud var over kongen. Kongeloven blev udformet som en kontrakt mellem konge og folk, hvor folket gav al magten til kongen. Kongens opgave var til gengæld at regere til det fælles bedste. Han skulle sikre sine borgeres sikkerhed og tryghed. Kun tre begrænsninger blev der lagt på hans magt. Han måtte ikke opsplitte riget, han skulle overholde Kongeloven og sørge for, at alle i riget fulgte den protestantiske tro. Den enevældige konge havde ret til at lave og ændre love, og det var ham, som havde det øverste ansvar for retssystemet.

De danske enevoldskonger forsøgte at ensrette og skabe orden, selv i landets fjerneste afkroge. I 1683 lavede man for første gang en lov, der gjaldt hele landet. Den fik navnet Danske Lov. Tidligere havde Danmark være inddelt i et jysk, et sjællandsk og et skånsk retsområde. Danske lov søgte at skabe lighed for alle. Alligevel kom loven i høj grad til at afspejle de veluddannedes værdier, for det var dem, der skrev dem.

Håndskrevet eksemplar af Christian 5's Danske lov.

Indholdet i Danske Lov hang nøje sammen med datidens religiøse tanker. Siden reformationen havde religionen haft stor indflydelse på straffesystemet i Danmark. Mosebøgerne i Det gamle Testamente indeholder en lang række guddommelige love og regler. De blev brugt som rettesnor og forbillede, da loven skulle laves. Det gælder bl.a. de 10 bud og Bibelens straffepincip: Øje for øje, tand for tand. Ikke alt i de gamle Mosebøger svarede dog til livet i det enevældige samfund. Kunsten var derfor at forene 1600-tallets virkelighed med Bibelens ord.

En forbrydelse var ikke kun en overtrædelse af loven. Forbryderen trodsede også Guds vilje. Hvis én forbrød sig mod reglerne, var der fare for, at Guds vrede ville ramme alle i riget. Det var vigtigt, at der blev slået hårdt ned på forbryderne. Gjorde man ikke det, var der chance for, at alle i samfundet måske ville blive straffet – af Gud.

Det var kongens ansvar at sikre sine borgere mod Guds vrede. En af hans vigtigste opgaver var derfor at retsforfølge og straffe synderne. Dommene var hårde, og synet på forbryderne var nådesløst og fordømmende. Ved at hævne forbrydelsen viste staten sin retfærdighed. Som den øverste dømmende magt havde kongen dog også mulighed for at vise sig nådig og tilgivende. I 1742 blev husmand Niels Andersen fra Højby ved Roskilde dømt til hængning. Han havde gjort sig skyldig i at stjæle en hest, som han senere havde solgt videre. Niels Andersen modtog sin dom i retten, men han bad samtidig kongen om nåde. Kongen valgte at benåde Niels Andersen. I stedet for hængning fik han to år i lænker.

Små og store synder

I 1719 blev soldaten Jens Christensen stillet for krigsretten. Han havde i drukkenskab forbandet den Gud, som havde skabt ham. Han havde også forbandet sin far, mor og præsten samt den kvinde, som havde båret ham ved dåben. Desuden havde han stukket sig selv i brystet med en kniv. Krigsretten dømte Jens Christensen til døden. Senere blev han delvist benådet, fordi han havde været fuld i gerningsøjeblikket. Jens Christensen fik nogle uger på vand og brød og blev samtidig dømt til at undskylde sine ord foran alle i kirken. Gudsbespottelse var ifølge loven en meget grov forbrydelse. Sammen med majestætsfornærmelse,

landsforræderi, manddrab, groft tyveri og falskmøntneri var det en forbrydelse, der ifølge Danske Lov skulle straffes med døden. Drabsforsøg, forbandelse af sine forældre, vold og forskellige former for tyveri var forbrydelser, som kunne give bøde, fysisk afstraffelse og i nogle tilfælde livsvarigt fængsel. Man kunne også blive straffet for drikkegilder på helligdage, banden og sværgeren samt for at arbejde under gudstjenesten.

I drabssager skelnede man ligesom i dag mellem uagtsomme drab og overlagte drab. De uagtsomme drab var tilfælde, hvor gerningsmanden ikke havde planlagt at dræbe, fx i forbindelse med slagsmål. I sådan en situation kunne der være formildende omstændigheder, selvom drab for det meste blev straffet med henrettelse. Overlagt drab medførte altid dødsstraf. Drab kunne ikke accepteres. Alligevel var der nogle former for drab, man mente var værre end andre. Det gjaldt bl.a. kvinders drab på deres nyfødte børn. I 1737 havde Karen Brask født et barn i hemmelighed. Straks efter fødslen havde hun gemt det nøgne spædbarn udendørs. Barnet blev heldigvis opdaget i tide. Det viste ingen tegn på vold, men det var rettens vurdering, at barnet let kunne være død i kulden. Der var derfor ingen tvivl om, at Karen Brask skulle straffes efter loven. Dommen lød på halshugning.

Hvis en henrettelse skulle ske med sværd, måtte forbryderen knæle med hovedet oprejst. Det kunne være svært for boddelen at ramme rigtigt, så nogle gange måtte der flere forsøg til.

Frygten for forbryderne

Forbryderne var frygtede og forhadte. De blev for det meste betragtet som urene og uærlige. Ingen ville ansætte en tidligere straffet. De blev udstødt af samfundet og var ofte tvunget til at skaffe sig det mest nødvendige på uærlig vis.

Det var de færreste, som turde melde en forbryder. En morgenstund da nogle karle og piger var på vej hjem fra dansegilde, så de, at tyve var i færd med at slagte et lam på en mark. Selvom karlene var store og stærke, var der ingen af dem, som havde lyst til at gribe ind over for tyveriet. Tværtimod lod de, som om de slet ikke så, hvad der forgik. De gik blot videre. Folk var bange for hævn. Det var ikke ualmindeligt, at "lyssky" personer kunne true med ildebrand, og brand var noget af det, man frygtede allermost. Et gammelt ordsprog sagde: "Tyven levner lidt – men ilden intet".

Selvom de fleste var bange for forbryderne, så var der også noget fascinerende over dem – noget magisk og uforklarligt. Mange troede, at blodet fra en henrettet person havde helbredende kraft. Derfor var der altid nogle af tilskuerne, som forsøgte at trænge ind til huggeblokken for at dyppe deres lommetørklæder i blodet, når hovedet faldt. Der var også folk, som troede på, at et stykke tyvelænke eller en splint fra en trægalge indsyet i tøjet kunne gøre en person usynlig.

Samfundets hævn

Det var ikke alle lovovertrædere, der fik deres straf. Der var ikke noget politikorps til at efterforske sagerne, og det var op til offeret selv at få forbryderen for retten. Det var dyrt at føre en sag. Hvis man tabte, skulle man selv betale. Det var ikke ualmindeligt, at der blev set gennem fingrene med mindre forbrydelser. Tyverisager kunne ordnes ved, at den bestjålne blot tog sin ejendom tilbage. Selv alvorlige tyverier blev somme tider klaret ved, at parterne stille og roligt blev enige om sagen.

De personer, som ikke overholdt samfundets regler, kunne straffes på mange måder. Havde en bonde stjålet, kunne han blive tvunget til at holde en fest for alle i landsbyen. Andre steder skulle den skyldige som straf drikke af tyvekruset. Tyvekruset var et krus, der ikke kunne komme noget ud af. Når landsbyens mænd så mødtes for at drikke, blev tyven ydmyget ved gang på gang at løfte bægeret til munden uden at få den mindste smule øl ud af det. Det var nok ikke kun den tørre hals, der sved!

Tyvekrus eller fikserkrus fra 1665 udformet som en lovbog.

Ifølge Danske Lov skulle mindre tyveri straffes med pisk, hvis tyven blev pågrebet for første gang. Skete det anden gang, skulle vedkommende piskes offentligt og brændemærkes på ryggen. Tredje gang var straffen endnu en gang pisk og et brændemærke i panden. Brændemærket var en meget synlig straf, som fulgte en resten af livet. Hvis tyven stjal for fjerde gang, blev han pisket og sat til livsvarigt tvangsarbejde. Flygtede han fra tvangsarbejdet, var der kun galgen tilbage.

Datidens straffe kan lidt firkantet inddeles i fire former: skamstraf, legemsstraf, frihedsstraf og dødsstraf. Formålet

Den spanske kappe var en grim og tung træbæklædning. Forbryderen blev tvunget til at gå rundt med den spanske kappe til stor morskab for hele byen.

Kvinder kunne dømmes til at "gå med fedelen". Fedelen var et violin-formet stykke træ, der blev sat fast om halsen. Armene blev samtidig låst fast foran kroppen. På den latterlige måde blev kvinden ført rundt i byen til grin for alle.

med skamstraffene var at straffe forbryderne ved at gøre dem til grin. Det kunne gøres på mange måder. For mindre grove forbrydelser som gadeuorden kunne dommen lyde på fedelen eller den spanske kappe. En forbryder kunne også dømmes til kirkelig disciplin. Det betød, at den dømte skulle undervises i god kristendom. Det kunne også betyde, at synderen var tvunget til at skrifte offentligt. Synderen måtte her indrømme sin synd og bede om forladelse, mens alle i kirken hørte på det. Den dømte blev hånet af alle de andre kirkegængere. Nogle gange var det endda tilladt at overspytte synderen i kirken. Når man havde gennemgået den kirkelige disciplin, var man tilgivet og havde fået syndsforladelse. Alligevel har det næppe været alle, der følte sig rensset efter den pinlige episode.

Legemsstraffene var ligesom skamstraffene pinlige for forbryderne. Samtidig var legemsstraffene uhyggeligt smertefulde og kunne give varige men. Den mest almindelige legemsstraf var kagstrygningen: Piskning ved byens kag. En kag var en høj træpæl, som forbryderen blev lænket fast til. Kagen stod gerne på byens torv. På den måde blev alle, der gik over torvet, mindet om, hvad der skete med dem, som overtrådte loven. Hver gang kagen kom i brug, stimlede folk sammen. Alle så på, når synderen blev pint. Antallet af slag på den dømtes nøgne ryg afhang af forbrydelsen. Bøddelen slog med "en nihalet kat" eller friske birkeris. Birkerisene blev sommetider opbevaret i en balje med saltvand. Vandet holdt risene bøjelige og tunge, mens saltet sved i sårene. Efter tre slag blev riset skiftet ud med et nyt. Slagkraften skulle være i orden. I 1721 stjal tjenestepigen Karen Jensdatter en pose penge fra den mand, hun tjente hos. Da han opdagede, at pengene var væk, stak Karen af i ly af natten. Hun blev senere pågrebet og tilstod tyveriet. Hun tilstod også at have stjålet tidligere. Som straf blev hun ved retten dømt til piskning.

Målet med at straffe var dels at gøre gengæld, dels at afskrække andre fra at gøre det samme. I en tid, hvor man ikke havde politi til at håndhæve lov og orden, var afskrækkelse et af de vigtigste våben mod kriminalitet. Enhver offentlig afstraffelse var meget skamfuld for den dømte. Ved at straffe offentligt slog man altså to fluer med et smæk: Man viste andre, hvor galt det gik forbrydere, og krænkede samtidig forbryderens ære. I 1746 var Ingeborg Jacobsdatter blevet dømt til den pinlige kagstrygning. Kongen forbarmede sig over hende. Han benådede hende til kun at skulle "miste sin hud" i fængslet. Hun skulle altså stadig piskes, men slap for at andre skulle se på det.

Ære

Æren betød utrolig meget for datidens mennesker. Man skulle passe godt på sit gode navn og rygte. Det var vigtigt at opføre sig ordentligt, så andre mennesker havde respekt for en. Hvis man sagde eller gjorde noget forkert, kunne man miste de andres agtelse. Så blev man opfattet som uærlig. At være uærlig ville sige, at man ikke fortjente at blive æret eller respekteret af andre. Ifølge Danske Lov kunne en forbryder blive dømt til tab af sin ære. Det var en alvorlig straf, som kun blev brugt ved bestemte forbrydelser. Nogle forbrydelser blev nemlig set som mere uærlige end andre.

Den person, der mistede sin ære, mistede samtidig sine rettigheder i samfundet. En æreløs kunne ikke få noget pas og måtte ikke rejse frit omkring i Danmark. Han kunne heller ikke få fast arbejde. Han mistede sin ret til at lægge sag an mod nogen og til at vidne i retten. Når han døde, kunne han ikke blive begravet i indviet jord. En æreløs blev simpelthen udelukket af samfundet. Ingen ville have noget at gøre med "sådan en". En person, som havde mistet sin ære, kastede skam over sig selv og hele sin familie. Uærlighed kunne nemlig arves, så børn af en æreløs selv blev født uden ære. Ingen ville stå fadder til deres barnedåb, og de andre børn måtte ikke lege med dem. I enkelte tilfælde lykkedes det en person uden ære at blive gjort ærlig, men langt de fleste måtte leve hele deres liv i samfundets udkant.

Lovens strengeste straf

Dødsstraf var lovens strengeste straf. I hver en egn af landet havde befolkningen flere gange om året mulighed for at se en henrettelse inden for en afstand af en dags kørsel. Mænd, kvinder og børn samlede sig omkring retterstedet, hvor vagter var nødvendige for at holde nysgerrige på afstand. En henrettelse var en stor begivenhed. Der blev lavet sange, som beskrev den frygtelige forbrydelse og den retfærdige straf. Alt efter dommen blev den dømte henrettet enten ved halshugning, hængning eller ved at blive brændt på bålet.

Det allerværste var at blive brændt på bålet. Denne straf blev bl.a. givet til troldfolk og personer, der havde haft sex med dyr. Begge synder var meget alvorlige, og man ville slette alle spor efter dem. Derfor blev selv de stakkels uskyldige dyr brændt! Efter år 1700 blev der dog ikke brændt flere troldfolk på bålet. Straffen blev i øvrigt kun brugt yderst sjældent for til sidst helt at forsvinde.

Langt de fleste foretrak nok galgens hurtige død frem for ildens smerte. Men hængning var også meget ærekrænkende. Den form for henrettelse, der gik mindst ud over

Kong Christian 7. var sindssyg. Derfor var det faktisk hans livlæge J.F. Struensee, der regerede landet i en periode. Struensee var upopulær i magtfulde kredse, og det blev ikke bedre af, at han også var dronningens elsker. I 1772 blev han dømt for majestætsfornærmelse og henrettet. Bagefter blev hans krop parteret og lagt på hjul og stjele.

Øksen, der dræbte på Københavns fælled en forårsdag i 1772. Det var sandsynligvis denne økse, som bød-delen brugte, da han henrettede J.F. Struensee.

den dømtes ære, var halshugning. Man kunne blive hals-hugget med økse eller med sværd. Det var finest at blive halshugget med sværd, selvom det var mere risikabelt og krævede stor dygtighed. Var boddelen ikke øvet, kunne han have svært ved at ramme rigtigt med det tunge sværd. Så krævede henrettelsen måske flere forsøg.

Målet med de grusomme henrettelser var først og frem-mest at hævne forbrydelsen. Men den makabre forestilling kunne også underholde og belære tilskuerne. Myndighe-derne havde planlagt det hele ned til mindste detalje, og publikum fulgte opmærksomt med. Ved henrettelserne lærte folk en vigtig lektie: Forbrydelse betalte sig ikke. De voldsomme henrettelser bekræftede samtidig befolkning-en i, at den enevældige hersker styrede landet retfærdigt. Med henrettelsen viste kongen, at hans magt var så stor, at han ligefrem havde ret til at slå en undersåt ihjel.

En novemberdag i 1727 skulle tre mænd henrettes på Fre-deriksberg. Under et røveri havde de myrdet en hel fami-lie. Nu skulle de ende deres eget liv i et blodigt skuespil.

Dagen begyndte med, at røverne blev ført fra det sted, hvor de havde begået forbrydelsen, til der, hvor de skulle henrettes. Undervejs blev de knebet i overarmene med rødglødende tænger. Folk kom løbende for at se på. Ved rejsens slutning blev de halshugget, men inden selve hen-rettelsen blev de tre røvere pint på det groveste. Den ene fik knust alle knogler i kroppen. Han blev derefter lagt til at dø på et hjul, der blev sat på en oprejst pæl. De andre to fik først afhugget hver en hånd, der blev sømmet fast på hver

De tre rovmordere fra Frederiksberg fik i 1773 en skærpet dødsstraf. De blev pint og plaget inden deres hen-rettelse.

De tre røvers lemlæstede kroppe blev efter lemlæstelsen lagt på hjul og stejle.

sin stage. Derefter skilte boddelen de to røveres hoved fra kroppen, og hans hjælper klemte den overskårne hals ned over stagens spids. De livløse kroppe blev liggende, længe efter den sidste tilskuer var gået hjem.

Folk rejste gerne langt for at se en henrettelse. Det var et blodigt skuespil, som kunne få enhver til at gyse. Alligevel så mange på, når en forbryder fik, hvad han havde fortjent.

De tre røvere fra Frederiksberg var ikke kun dømt til at dø. De havde fået det, man kaldte en skærpet dødsstraf. Deres forbrydelse havde været så grov, at døden ikke var nok i sig selv. Ved en skærpet dødsstraf blev de dømt straffet ekstra hårdt, og de måtte dø på en særlig skamfuld måde. De kunne fx blive pint og plaget med gloende tænger, mens de endnu var i live. Forbryderne kunne også blive dømt til radbrækning. Det betød, at man slog den dømte med et tungt træhjul for at brække alle knoglerne i kroppen. Idéen var at give forbryderen en langsom og pinefuld død. I enkelte tilfælde lod myndighederne sig formilde og tog livet af den dømte inden selve radbrækningen. Det blev dog holdt hemmeligt for publikum, for jo mere grusom en straf var, desto mere kunne den afskrække.

Forbryderen her blev halshugget og hans hoved sat på en stage. Senere blev han begravet i galgebakken med hovedet mellem benene.

Selv efter at døden var indtrådt, fortsatte man med at straffe de forbrydere, som havde fået en skærpet dødsstraf. Folk gik meget op i, hvor og hvordan man blev begravet. Det var vigtigt at blive begravet på kirkegården. Blev man ikke det, kunne man ikke frelses på dommens dag. Kun efter halshugning med sværd kom liget på kirkegården, ellers endte det i galgebakken. De skærpede domme havde med andre ord også betydning for forbryderens liv efter døden. I mere specielle tilfælde blev liget skåret i stykker og sat på hjul og stejle. Forbryderens lig blev efterladt sådan på retterstedet, indtil ravnene med tiden havde fortæret det.

Bøddelens arbejde

Bøddelen udførte en lang række opgaver, som andre helst var fri for. Det indviklede straffesystem krævede en sand specialist, og bøddelen blev da også kaldt Mestermanden. Bøddelen havde en eller flere hjælpere. De blev kaldt natmænd eller rakkere. Sammen med bøddelen lavede de det arbejde, ingen andre ville gøre. De flåede skindet af døde dyr, skaffede affald af vejen og hjalp til med afstraffelser. På grund af deres urene erhverv blev natmændene set ned på. I andre folks øjne var de uærlige. Natmændene og deres familier var tvunget til at bo uden for byen, og andre undgik for enhver pris at røre ved dem. Folk var bange for, at deres uærlighed kunne smitte af på dem.

Bøddelen var ligesom sine hjælpere en forhadet person, som ingen ville omgås. Han måtte ikke gå til alters eller på kro sammen med andre folk. Alle var bange for at komme til at drikke af samme bæger som den uærlige. Der var dog også en anden grund til at se på bøddelen med afsky. Selvom han blot passede sit arbejde, var det at tage andres liv stadig en alvorlig synd set med kristne øjne. Det kunne være svært at finde en, der ville have jobbet som bøddel, selvom lønnen var god. Her ses bøddelens prisliste fra 1698:

For et hoved med sværd at afhugge: 10 dlr.

For et hoved med økse at afhugge: 8 dlr.

For en hånd eller en finger at afhugge: 4 dlr.

Et hoved og en hånd at sætte på stejle for hver 2: 4 dlr.

For at hænge: 10 dlr.

For en af galgen at nedtage: 4 dlr.

For en hel krop at lægge på stejle og hjul: 7 dlr.

For en at slå arme og ben i stykker og lægge på stejle: 14 dlr.

For en krop at nedgrave i jorden: 3 dlr.

For en død krop at udføre af by: 2 dlr.

For en at partere og lægge på stejle: 12 dlr.

For hvert kneb med gloende tænger: 2 dlr.

For at brændemærke: 4 dlr.

For kagstrygning: 5 dlr.

For at piske ud af byen: 7 dlr.

For at udvise af byen og af herredet: 4 dlr.

For at brænde en krop: 10 dlr.

For at skrive forbyrderens navn på galgen: 2 dlr.

En øjenvidneberetning

En af de mange personer, som med egne øjne så en henrettelse, var eventyrdigteren H.C. Andersen. I bogen "Mit livs eventyr" beskriver han, hvordan han som ung mand i 1820'erne var vidne til, at tre personer blev henrettet ved Skælskør:

"En begivenhed, som satte hele vor lille by i bevægelse, var tre menneskers henrettelse, nede ved Skælskør. En rig gårdmands unge datter havde fået sin kæreste til at myrde hendes fader, der var imod partiet¹⁾, som medhjælp stod tjenestekarlen, der havde tænkt på at gifte sig med enken. Alle ville til denne henrettelse, den dag var som en festdag. Rektoren gav øverste klasse fri, vi skulle tage derhen, det kunne være godt for at kende sligt²⁾, mente han.

Hele natten kørte vi af sted på åbne vogne, ved solopgang var vi uden for Skælskør. Det gjorde et rystende indtryk på mig, som jeg aldrig glemmer, at se de dømte komme kørende til stedet, den unge, dødblege pige hældende sit hoved op til den stærktbyggede kærestes bryst; bagved dem sad, gulbleg med det sorte hår i tjavser og med skelende blik, tjenestekarlen, der nikkede til de enkelte bekendte, som tilråbte ham "Farvell!". På retterstedet, hvor de stod ved deres ligkister, sang de med præsten en salme, pigens stemme klang højt over de andres. Mine fødder kunne næppe bære mig! Disse minutter var mig mere rystende end dødsmomentet. Jeg så der en stakkels syg, hvis overtroiske forældre, for at han kunne helbredes for slag³⁾, lod ham drikke en skål af de henrettedes blod, og så løb de af sted med ham i vild flugt, til han sank til jorden. En versemager solgte der sin "sørgelige arie", ordene var lagt forbryderne i munden, og komisk lød det, at melodien var: "Jeg fremmed her til stedet kom."

Den hele begivenhed virkede imidlertid så stærkt ind på min fantasi, at jeg i lang tid idelig⁴⁾ forfulgtes af erindringen herom, denne voksede ind i mine drømme og efter mange nu hensvundne år er det hele mig endnu levende, som var det sket i går."

¹⁾ var imod partiet: var imod at hun giftede sig med denne mand, ²⁾ at kende sligt: at kende til sådan noget,

³⁾ slag: sandsynligvis epilepsi, ⁴⁾ idelig: konstant.

Bag lås og slå

Før første halvdel af 1600-tallet blev fængselsstraf stort set ikke benyttet som straf. Der fandtes ganske vist fangehuller og arrester, men forbryderne blev for det meste kun placeret her, mens de ventede på deres endelige dom. Christian 4. var den første, der for alvor brugte fængselsstraffen. Han opførte i 1605 landets første tugthus, hvor krimi-

Tugthusfanger blev ofte sendt på tvangsarbejde ude i byen. De havde altid en fangevogter med, som skulle sørge for, at de passede deres arbejde og ikke stak af. Fangen på dette billede har fodlænke på.

nelle og fattige i en broget blanding blev indsat for at arbejde. Her blev samfundets udskud stuvet sammen i store fællessale. Der var ikke meget plads i de beskidte og klamme tugthuse. Maden var elendig. De indsatte blev tvunget til hårdt og opslidende arbejde. Mændene skulle file giftigt træ til farvepulver, og kvinderne blev tit sat til at spinde. Hensigten var at holde gaderne fri for folk, der ellers ville tjene til føden ved tiggeri eller uærlighed. Samtidig udnyttede man fangerne, der var en billig arbejdskraft. Mennesker, der tidligere ville være blevet hængt for et simpelt tyveri, blev nu i stedet dømt til at gå nogle år i jern, hvilket vil sige strafarbejde iført lænker.

I 1600-tallet voksede behovet for arbejdskraft i Danmark. Derfor blev man opmærksom på den gode arbejdskraft, som gik til spilde ved de mange henrettelser og lemlæstelser.

I 1751 ændrede man straffen for hor fra kagstrygning på torvet til tugthusarbejde. Begrundelsen var, at kagstraffen var så pinlig for den straffede, at ingen ville ansætte vedkommende bagefter. Fængselsstraf var mindre ærekrænkende, og det gjorde det lettere for de tidligere straffede at finde arbejde. De var ikke længere til "tyngsel og besvær" for landet. Men det var langt fra kun et spørgsmål om økonomi, der fik myndighederne til at ændre de gamle straffemetoder.

I slutningen af 1700-tallet begyndte man for alvor at interessere sig for forbrydernes moral. Hævn og afskrækkelse var ikke længere straffens vigtigste formål. I stedet gjaldt det nu om at gøre forbryderne til "ordentlige" mennesker. Straffen skulle hjælpe dem med at komme på ret kurs. Tugthusene egnede sig dog ikke særlig godt til at forbedre

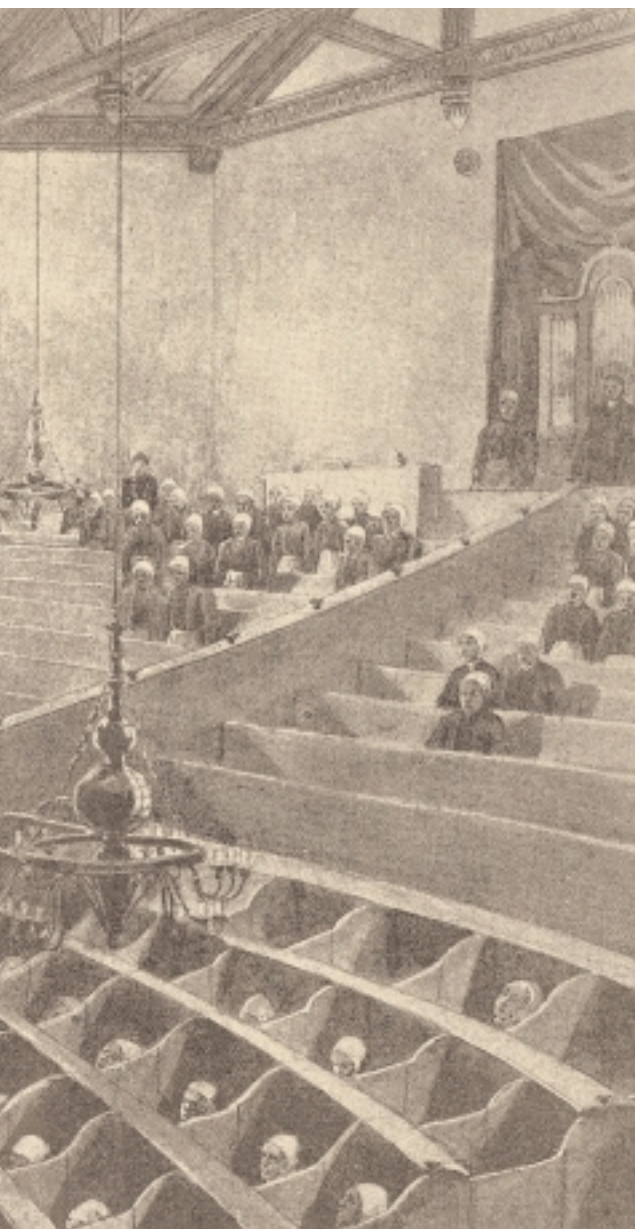

de indsattes moral. Det havde vist sig, at en stor del af de indsatte benyttede tiden til at lære et trick eller to. Mange var endnu mere hærdede forbrydere, når de kom ud af tugthuset, end da de kom ind. Dette problem førte i begyndelsen af 1800-tallet til en heftig debat om tugthusene. I samme periode blev en ny slags fængsler opfundet i Amerika. Den nye type fængsler bredte sig langsomt til hele den vestlige verden. Fra 1850'erne blev det amerikanske fængselssystem også taget i brug i Danmark.

I modsætning til de gamle tugthuse var de nye fængsler indrettet med små celler. Hver fange skulle have sin egen celle og på den måde holdes adskilt fra de andre. Fangerne var stort set altid isoleret. Selv når de skulle udføre deres strafarbejde, måtte de ikke forlade cellen. De måtte ikke have øjenkontakt eller tale sammen. Skulle en fange trans-

porteres rundt, fik han en maske over hovedet, så andre ikke kunne se hans ansigt. Kun når fangen blev undervist eller var til gudstjeneste, fik han lov til at være i stue med andre. Men heller ikke her havde fangerne mulighed for at tale med hinanden. De sad i hver sin lille bås og kunne kun se præsten eller læreren. Præsten eller læreren kunne til gengæld holde øje med alle de indsatte på en gang.

I de nye fængsler blev der arbejdet med forbrydernes sjæl. Idéen var, at den totale ensomhed skulle give fangen ro til at fortryde sin forbrydelse og forsone sig med Gud. Samtidig skulle den strenge kontrol i fængslet give fangen mere selvkontrol. Fængslerne skulle med andre ord opdrage de indsatte. I de nye fængsler ville man omvende forbryderne til at blive gode borgere. Straffen havde fået en ny funktion.

Skolestuen i Vridsløselille Statsfængsel i slutningen af 1800-tallet. Fangerne blev låst inde i hver deres bås, når de skulle undervises.

De nye fængsler var indrettet til at holde fangerne adskilt og overvåget døgnet rundt. I kirken kunne den indsatte ikke se andre end præsten, der til gengæld holdt øje med alle fangerne på en gang.

Kan man ændre sin skæbne?

Mens de lærde diskuterede, hvordan man med fængselsstraf kunne forbedre forbryderne, havde mange den opfattelse, at det ville være spildt arbejde. En stor del af befolkningen troede på skæbnen. Alt var bestemt på forhånd. Det lå i kortene, hvad man skulle opnå i livet – ligesom det var bestemt på forhånd, hvornår man skulle dø. Hvis et ungt menneske fx omkom ved en ulykke, kunne folk finde på at sige: "Det var så udset for ham". På samme måde kunne nogle mennesker være født til gods og guld, mens andre var født til at blive forbrydere. Mange troede på, at hvis en mor havde stjålet under graviditeten, så ville barnet selv blive tyv. Nogle personer havde endda fysiske tegn, der kunne pege på en skæbne som tyv. En bestemt type knuder på kroppen blev i daglig tale kaldt "tyveknuder". En ung mand, der i 1800-tallet var indsat i Vridsløselille Statsfængsel, var overbevist om, at han altid havde været tilbøjelig til at lyve og rapse. Han var nemlig født med "tyveknuder" i nakken. Skæbnen kunne man ikke løbe fra.

Hvad er ret og rimeligt?

Ligesom vores samfund og vores normer hele tiden forandrer sig, så forandrer vores holdning til straf og kriminalitet sig også. Umiddelbart virker enevældens straffesystem meget anderledes end det system, vi har i dag. Meget har da også ændret sig siden dengang. For eksempel har religionen fået en anden plads i vores samfund, og det enevældige monarki er afløst af demokrati.

Ikke alt har dog ændret sig. Godt nok bliver folk ikke længere dømt for at have talt grimt til deres forældre. Der er heller ingen, som rusker tremmer for gudsbespottelse. Alligevel er mange af de forbrydelser, vi dømmer for i dag, de samme som under enevælden. Mord, falskmøntneri, vold og tyveri er stadigvæk ulovligt, men straffen for disse forbrydelser har ændret sig. Datidens mange forskellige straf-femetoder er i dag afløst af tre former for straf, nemlig fængselsstraf, bødestraf og samfundstjeneste. Men selvom de dømte nu ikke risikerer at blive pisket offentligt, kan de stadig i særlige tilfælde blive hængt ud. De skal ikke stå på torvet til spot og spe, men må i stedet se deres ansigt på forsiden af alle landets aviser. Ligesom datidens mennesker elsker mange også at gyse eller lade sig forarge over forbryderne og deres synder. Vi synger ikke skillingsviser og ser ingen henrettelser med egne øjne. Til gengæld underholder og forarger avisernes detaljerede historier og de mange kriminalprogrammer i TV. Kriminalitet er godt stof, og ligesom i fortidens makabre skuespil holder nutidens

massemedier stadig pegefingeren løftet: "Forbrydelse betaler sig ikke".

Er den måde, vi i dag dømmer og straffer på, bedre eller mere rigtig end tidligere tiders? En 1700-tals mand ville sikkert mene, at vi nu er alt for blødsødne. Omvendt tænker vi måske, at fortidens blodige straffe var overdrevent hårde. Spørgsmålet er, om nutidens fængselsstraf egentlig er mildere end pisk på torvet. Hvis en forbryder i dag kunne vælge, ville han måske foretrække en god gammeldags kagstrygning. Smerten er i det mindste hurtigt overstået, og skammen kommer man vel over. Mange synes måske, at det virker meget værre at sidde indespærret i mange år. Er det mon fordi, at vores frihed i dag betyder mere end vores ære?

I dag findes der verden over mange måder at straffe på. Dødsstraffen bliver brugt i så forskellige lande som USA, Kina og Saudi-Arabien. I Danmark fandt den sidste henrettelse sted i 1892, og officielt blev dødsstraffen afskaffet i 1931. Dødsstraffen blev dog genoptaget i perioden 1946-50 som en del af retsopgøret efter besættelsen. Der var mange forskellige grunde til at afskaffe dødsstraffen. En af dem var, at henrettelserne ikke virkede så afskrækkende, som myndighederne havde håbet på. De mange henrettelser forhindrede ikke andre i at begå forbrydelser. Men afskaffelsen af dødsstraffen var også et spørgsmål om moral,

for hvilket menneske har ret til at tage et andet menneskes liv?

Spørgsmålet er, hvem det er, der i dag bestemmer, hvad der er rigtigt eller forkert. Hvad er det for nogle værdier, der i dag ligger bag landets love? Hvorfor straffer vi – og hvad er ret og rimeligt?

Den 23. februar 1752 blev tre tyveknegte tvunget til at spille om deres eget liv. Den af de tre, som tabte, blev hængt, mens de andre to slap med livet i behold.

Copyright 2003: Nationalmuseet og Skoletjenesten

Tekst: Sarah Giersing og Mette Boritz

Redaktion: Sarah Giersing og Mette Boritz, Nationalmuseet

Layout: Lotte Holten/Skoletjenesten

Tryk: Richard Larsen Grafisk

Billedfortegnelse:

Forsiden: Kvinde i halsjern. Ukendt maler, Københavns Bymuseum. Side 2: Illustration fra titelblad i bog fra 1797 af C.G. Salzmann, Det Kongelige Bibliotek. Side 3: Skafottet på Nytorv. Maleri af Rach og Eegberg 1746, Nationalmuseet. Foto af Lovbog, Nationalmuseet. Side 4: Illustration fra Skillingsvisen, Det Kongelige Bibliotek. Side 5: Tyvekruken, Nationalmuseet. Side 6: Den spanske Kappe. Stik af Howard, Københavns Bymuseum. Kvinde med Fedel. Foto fra udstilling, Fåborg Museum. Side 7: Struensees henrettelse. Kobberstik, Nationalmuseet. Side 8: Foto af bøddelens økse, Nationalmuseet. Illustrationer fra Skillingsvisen, Det Kongelige Bibliotek. Side 9: På vej til henrettelse. Kobberstik af W. Hogarth, Statens Museum for Kunst. Foto fra udgravning af galgebakke i Slots Bjergby, Nationalmuseet. Side 10: Foto af tang, Nationalmuseet. Side 11: Stik af J. Senn 1806, Nationalmuseet. Side 12: Fængselskirkebillede, Illustreret Tidende. Side 13: Skolestuen i Vridsløselille Statsfængsel. Foto: Privat eje. Side 15: Illustration fra Skillingsvisen, Det Kongelige Bibliotek.

